

Wacław Srebro

ZNACZENIE RODZINY W PROCESIE EMOCJONALNEGO ROZWOJU DZIECI I MŁODZIEŻY

WSTĘP

Doświadczenia ostatnich lat z zakresu polityki rodzinnej w naszym kraju skłaniają, coraz częściej do refleksji nad rolą, jaką w życiu człowieka odgrywa rodzina. Przemawiają za tym, również rozliczne działania różnych grup społecznych zmierzające, programowo lub nie, do zmiany wizerunku rodziny, marginalizacji jej roli w życiu człowieka i wreszcie do jej redefinicji. W dalszym, jednak ciągu przyjmuje się, że rodzina ma podstawowe znaczenie w kształtowaniu się początków rozwoju człowieka i wpływu na jakość, przyszłego dorosłego życia. Wiele koncepcji ukazuje zależność pomiędzy oddziaływaniem rodzinnym a rozwojem psychofizycznym człowieka. Szczególną rolę w owych oddziaływaniach odgrywają związki z rodzicami, poziom bezpieczeństwa zwłaszcza w okresie symbiotycznym, zrozumienie dla kształtujących się potrzeb autonomii i inicjatywy, miłość między rodzicami i wszystkimi członkami rodziny, niski poziom konfliktów oraz silniejsze związki przywiązania aniżeli dominacji i zależności.¹ Znaczenie rodzinnych i społecznych uwarunkowań w prawidłowym i zaburzonym rozwoju psychicznych dzieci i młodzieży, jest podkreślane przez wielu autorów a współczesna wiedza, zdecydowanie przesuwając granice tej odpowiedzialności na okres prenatalny.²

Zważywszy na powyższe, postanowiono w niniejszym artykule przybliżyć problematykę rodzinnych czynników, pozytywnie i negatywnie od-

---

¹ H. Sę k, *Wybrane psychodynamiczne teorie funkcjonowania jednostki i grupy oraz mechanizmy zaburzeń*, w: *Spółeczna psychologia kliniczna*, H. Sę k (red.), Warszawa 2000, s. 65. Por. M. O r w i d, *Czynniki psychospołeczne w psychiatrii dzieci i młodzieży*, w: *Psychiatria dzieci i młodzieży*, I. N a m y s ł o w s k a (red.), Warszawa 2004, s.47.

² Por. *Psychiatria dzieci i młodzieży*, I. N a m y s ł o w s k a (red.), Warszawa 2004, s. 75.

działających na rozwój emocjonalny dzieci i młodzieży. Doświadczenia tego okresu stanowią, bowiem swoistą bazę, fundament do dalszego kształtowania. Nabywane wówczas doświadczenia, dopiero w późniejszym etapie życia poddawane będą poznawczo-moralnej weryfikacji, w wyniku, której przekształcą się w system autonomicznych norm i zasad społeczno-moralnego funkcjonowania.

I. RODZINA WSPÓLNOTĄ NA CAŁE ŻYCIE

Rodzina, w której człowiek od samego początku kształtuje i modeluje fundamentalne wzorce zachowań w zasadniczym stopniu, warunkuje pojawianie się i utrwalanie, zarówno nieprawidłowych zachowań, jak też zachowań społecznie akceptowanych będących wyrazem dojrzałości osobowościowej i społecznej. Dzieje się tak, gdyż rodzina jest swoistym systemem wsparcia społecznego i pierwszą małą grupą odniesienia, w której żyjemy od dzieciństwa, aż po okres jesieni życia. Rodzina jest, zatem nietypową grupą społeczną, wyróżniająca się od innych grup celem, który można określić jako wspólne życie: „Rodzina jest wtedy rodziną prawdziwą, gdy łączą ją bezpośrednio ścisłe więzy i całość życia”³ Każda, bowiem rodzina stanowi swoisty układ różnorodnych więzi wewnętrznych, wyrażających się w bliskości, serdeczności, intymności, bezpośredniości, spójności, przynależności, współprzeżywaniu i współdziałaniu. Te więzi w rodzinie mają swą podstawę biologiczną, formalno-prawną i psycho-duchową. Można wyróżnić sześć podstawowych więzi rodzinnych i wynikających z nich trudności realizacyjnych: więzi krwi, więzi seksualne, ekonomiczne (wspólna własność), prawno-formalne, uczuciowe i duchowe. Rodzina jest formą życia społecznego – historycznie najstarszą, najpowszechniejszą, najbardziej podstawową, najważniejszą i niezastąpioną. Jest kolebką osobowości jednostek i ładu społeczno-moralnego⁴

1. Wspólnota rodzinna jako system

Złożoność funkcjonowania rodziny, można ukazać opierając się na teorii systemów, sformułowaną przez von Bertalanffiego⁵ Najprościej ujmując, system jest zespołem elementów ze sobą powiązanych. Zmiana zachowania u jednego członka rodziny, doprowadza do zachwiania równowagi w całym systemie rodzinnym, np. choroba, niepowodzenie, konflikt czy dramatyczne doświadczenie, może radykalnie zmienić tzw. klimat rodzinny. Analogicznie, pozytywne doświadczenia któregoś z członków rodziny, będą przekładały się na zmianę w jej funkcjonowaniu. System rodzinny można opisać

³ M. Braun - Gałkowska, *Postawy rodzicielskie*, w: *W tę samą stronę*, t. 2, Warszawa 1994, s.156.

⁴ W. Szewczyk, *Rozumieć siebie i innych*, Tarnów 1998, s. 229.

⁵ R. Praszkier, *Zmieniać nie zmieniając*, Warszawa 1992, s. 37.

przy pomocy charakterystycznych kryteriów i zarazem cech systemu rodzinnego. Zaliczamy do nich: a) całościowość, czyli dynamicznie zmieniający się zespół elementów pozostających ze sobą we wzajemnych relacjach. Jakakolwiek zmiana, która dotyczy całości systemu rodzinnego, odczuwalna jest przez pozostałych członków; b) wzajemne powiązania – cecha rozumiana jako mechanizm sprzężenia zwrotnego, który utrzymuje system w homeostatycznej równowadze. Pojęcie sprzężenia jest wywiedzione z cyrkularnego modelu skutkowo-przyczynowego. Sprzężenie może być ujemne i dodatnie. Ujemne sprzężenie zwrotne koryguje system, przywracając mu poprzednią równowagę. Dodatnie może zniszczyć system. Na przykład napięcie emocjonalne ojca wzmacnia napięcie u syna, następnie syna u rodzeństwa i tak w kolejności, aż do wybuchu awantury. Określenie związku przyczynowo-skutkowego w istniejącym problemie w modelu cyrkularnym jest trudne a czasem niemożliwe. Najczęściej, przyjmuje się złożoną przyczynę, zaistniałych w rodzinie sytuacji problemowych; c) ekwifinalność jest cechą, która dotyczy systemów otwartych, takich, w których istnieje wymiana energii lub informacji z otoczeniem. Zasada ta oznacza, że ten sam stan końcowy może być osiągnięty przy odmiennych warunkach początkowych różnymi drogami. Rodzina rozumiana jako system, podlega pewnym zasadom. Warunkują one powodzenie związku małżeńskiego i jakość procesów wychowawczych zachodzących w rodzinie; d) granice istniejące pomiędzy poszczególnymi systemami i wewnątrz systemu wraz z przenikalnością owych granic (zamknięty i otwarty). Poprzez szczelność owych granic można opisywać jakość takiej rodziny. Rodzinie nadmiernie otwartej, brak jest swoistej intymności wspólnego życia. Kwitnie w niej życie towarzyskie i sąsiedzkie a zamiera prawdziwie rodzinne; e) hierarchiczna organizacja rodziny to kolejna wyróżniona cecha. Składają się na nią mniejsze jednostki strukturalne, czyli podsystemy, powstające i funkcjonujące według różnych kryteriów. Zaliczamy do nich równowagę dynamiczną, czyli właściwość wskazująca na aspekt ciągłego ruchu, w którym musi znajdować się system, aby utrzymać wewnętrzną harmonię. Następnie role rodzinne, np. „głowy rodziny”, „delegata” „człowieka chorego” inne, spełniające specyficzne funkcję zwłaszcza w sytuacjach nietypowych. Są swoistymi regulatorami stosunków rodzinnych. Kolejne kryterium to kontynuacja, czyli właściwość wskazująca na pozostawanie w ścisłym związku z nieżyjącymi członkami rodziny, po których została odziedziczona cała kultura i sposoby życia.

Jak zostało ukazane, rodzina jest szczególnego rodzaju grupą społecznego oddziaływania na osobę w całym jej okresie życia. Rodzina, dla swoich członków stanowi swoistą ochronę przed pojawianiem się lub utrwalaniem negatywnych postaw. Cekiera⁶ zwrócił uwagę na znaczenie, jakie w procesie

---

⁶ Cz. C e k i e r a, *Rozwój ku wyższym wartościom profilaktyką przestępczości*, w: *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, B. U r b a n (red.), Kraków 2001, s. 233-241.

prawidłowego, psychicznego rozwoju dziecka, ma rodzinne wychowanie do wartości. Wpierw dzieci nabywają owych dyspozycji na drodze naśladownictwa zachowań, bez pogłębionej refleksji, co do ich przyczyn, konsekwencji czy moralnych ocen. Dopiero w późniejszym etapie życia, dziecko dokonuje poznawczo-moralnej weryfikacji. Jeżeli na przykład, będzie to rodzina dysfunkcyjna, to wówczas ryzyko pojawienia się i utrwalania zachowań patologicznych u jej członków będzie większe. Autorzy jednych z badań, przeprowadzonych w latach osiemdziesiątych podają, że ważnymi czynnikami, które chronią przed pojawieniem się zaburzonych zachowań u dzieci i młodzieży są: silna więź emocjonalna z rodzicami, zainteresowanie nauką szkolną, regularne praktyki religijne, poszanowanie prawa, norm, wartości i autorytetów społecznych, przynależność do pozytywnej grupy.⁷

Systemowa koncepcja rodziny wskazuje na dużą złożoność jej wewnętrznej dynamiki. Cała rodzina, a tym poszczególni członkowie, żywo reagują na pojawiające się, nawet najdrobniejsze wewnętrzne lub zewnętrzne, nowe doświadczenia. Takie spojrzenie wyklucza neutralną rolę czy wpływ rodziny na rozwój i życie poszczególnych jednostek lub grup społecznych pozostających. Jakikolwiek oddziaływania na rodzinę przekładają się, zatem na konkretne zmiany w psychofizycznym funkcjonowaniu poszczególnych osób.

2. Postawy rodzicielskie jako czynnik wpływu na rozwój dziecka

Każdemu dziecku rodzice, od początku jego życia wyznaczają określoną pozycję w rodzinie poprzez warunki, jakie mu tworzą, ale i przez to, jaki mają do niego stosunek. Dziecko uczestnicząc w różnorodnych sytuacjach, występujących w rodzinie tworzy własne doświadczenia, dające następnie postawę do kształtowania się związków – relacji z rodzicami i przyjęcie przez dziecko określonej pozycji w rodzinie. Owo oddziaływanie wychowawcze odbywa się w rodzinie dwutorowo: jako świadoma działalność wychowawcza oraz w sposób niezamierzony, w wyniku obserwacji i naśladownictwa, przez dziecko, toku czynności i zdarzeń, a szczególnie na drodze modelowania wzajemnych stosunków członków rodziny.⁸ We wspomnianych relacjach wychowawczych zasadniczą rolę odgrywają stosunki uczuciowe, czyli względnie trwałe, emocjonalne nastawienie rodziców do dziecka. Prawidłowe postawy rodzicielskie zapewniają dziecku poczucie bezpieczeństwa, akceptację jego indywidualności, ale również dostosowaną do jego poziomu rozumną swobodę oraz poczucie niezależności.⁹ Za Ziemską¹⁰ do właściwych postaw rodzicielskich należy zaliczyć: akceptację

⁷ K. O s t a s z e w s k i, *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych*, Warszawa 2003, s. 88-98.

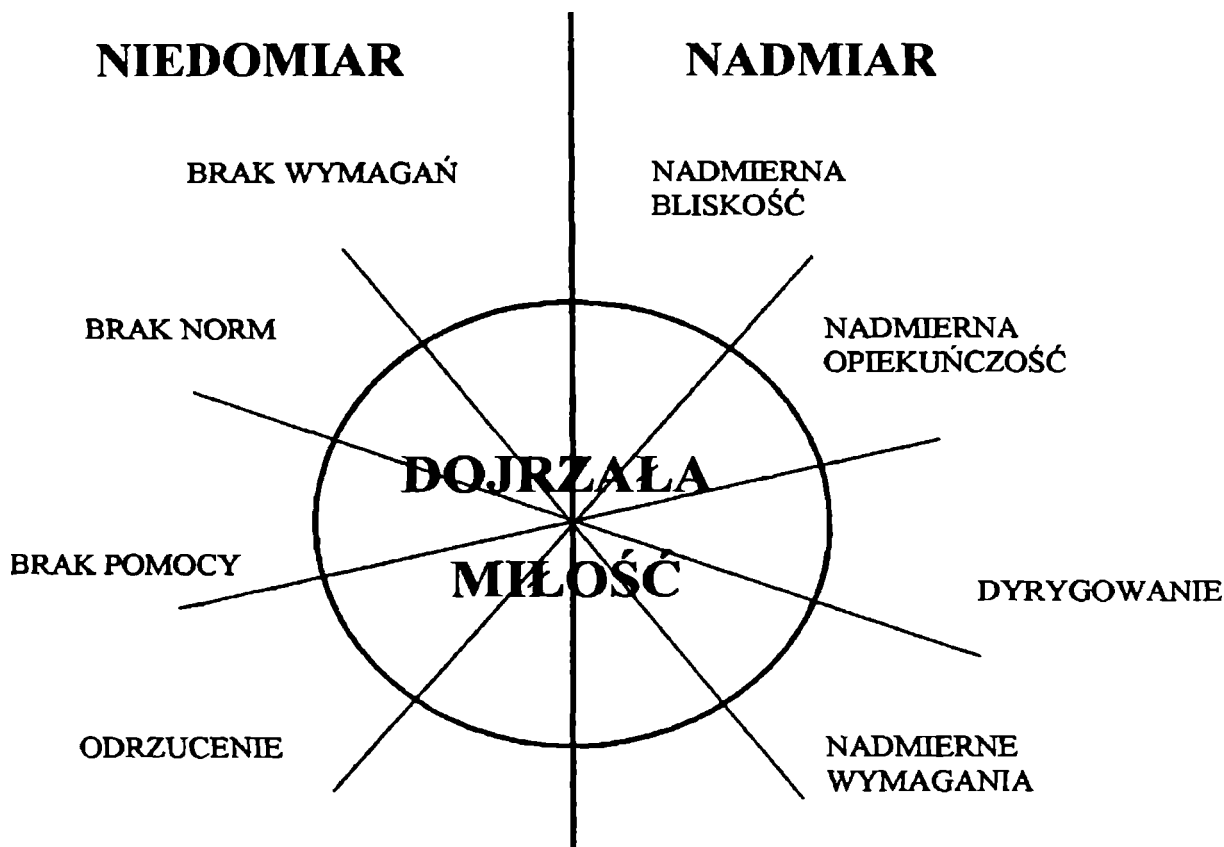
⁸ F. A d a m s k i, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002, s. 36.

⁹ M. R y ś, *Psychologia małżeństwa w zarysie*, Warszawa 1999, s. 29.

¹⁰ M. Z i e m s k a, *Rodzina i dziecko*, Warszawa 1986, s. 155-195.

(przyjęcie dziecka takim, jakie ono jest, wysoki stopień empatii i tolerancji); uznawanie praw dziecka w rodzinie; dawanie dziecku właściwej dla jego wieku rozumnej swobody; współdziałanie (zaangażowanie i zainteresowanie rodziców dzieckiem, włączanie dziecka w sprawy rodziny). Takie pozytywne postawy rodziców wobec dziecka, polegają na zainteresowaniu się dzieckiem, opiekowaniu się nim oraz obdarzaniu miłością, dostrzeganiu i zaspokajaniu jego potrzeb, poszanowaniu indywidualności oraz umożliwieniu mu wykazania się aktywnością i inicjatywą. Przeciwnościem właściwych wychowawczo postaw są postawy niewłaściwe, negatywne, do których zalicza: odtrącenie (nadmierny dystans uczuciowy, odrzucanie emocjonalne); nadmierne wymagania (postawę zmuszającą, korygującą); nadmierne chronienie (nadopiekuńczość, bezkrytyczne traktowanie dziecka); unikanie (ubóstwo uczuć, obojętność uczuciową rodziców).

W propozycji Braun-Gałkowskiej¹¹ model postaw rodzinnych zakłada, że cztery postawy, najczęściej opisywane w literaturze, rozkładają się na czterech biegunach. Każda z postaw – bliskość, wymagania, opieka, swoboda – przyjmuje postać od jednego końca bieguna, czyli niedomiaru do drugiego, czyli nadmiaru. Prawidłowe postawy rodzicielskie charakteryzują się umiarem – stanem pośrednim pomiędzy dwoma skrajnościami (Rycina 1).

Rycina 1

Na podstawie: M. Braun-Gałkowska, *Postawy rodzicielskie*, w: *W tę samą stronę*, t. 2, s. 168-170, Warszawa 1994.

¹¹ M. Braun-Gałkowska, *Postawy rodzicielskie*, dz. cyt., s. 168-170.

Autorka w opisywanych postawach rodzicielskich podkreśla, że całkowity brak bliskości rodziców jest związany z wrogim nastawieniem do dzieci. Rodzice uważają je za przeszkodę w swoich planach życiowych. Unikają z nimi kontaktu, chętnie oddają je pod opiekę innych osób, nie interesują się tym, co robią, co czują i co przeżywają. Natomiast, nadmierna bliskość wyrażana jest w pragnieniu nieustannego przebywania z dzieckiem, *trzymania go przy sobie*. Rodzice próbują poznać wszystkie jego myśli, sekrety. Wykazują zazdrość o znajomych i przyjaciół, itd. Bliskość rozumiana jako umiar to kontakt psychofizyczny z dzieckiem, adekwatny do wieku i procesu rozwojowego. tj. od bliskiego fizycznego w dzieciństwie aż po zdolność empatii i współdziałania w okresie wczesnej dorosłości. W przypadku postawy pomocy skrajnością będzie nadmierne chronienie dziecka przejawiające się w usuwaniu przed niego wszelkich przeszkód, wyręczanie go z podstawowych zajęć, wysiłku, chronienie przed trudnościami życia i wymaganiami społecznymi. Brak pomocy to druga skrajność, która wyraża się w szeroko rozumianych zaniedbaniach w zakresie zaspokojenia podstawowych i wyższych potrzeb opiekuńczych i wychowawczych dziecka. Pomoc odpowiedzialna powinna być adekwatna do specyfiki okresu rozwojowego dziecka. Pomoc prawidłowa roztaczana przez rodziców zmienia się jakościowo i ilościowo w miarę nabywania samodzielności przez dziecko: od pełnej opieki nad noworodkiem, który sam nie może zaspokoić własnych potrzeb do wspierania dzieci dorosłych w sytuacjach trudnych-kryzysowych. Kolejną postawą rodzicielską jest kierowanie. Deficyty w generowaniu takich zachowań charakteryzują się zupełnym brakiem w zakresie kształtowania i respektowania u dziecka zasad społeczno-moralnego postępowania, rozumiana też jako „pełna swoboda” Przeciwną postawą jest nadmierne dyrygowanie zachowaniem dziecka, wpływanie na najdrobniejsze decyzje życiowe jak plan dnia, sposób ubierania, kontakty itd. Postawa pośrednia, to rozumna swoboda, czyli swoboda ograniczona racjonalnymi normami wynikającymi z doświadczenia i prawidłowości rozwojowych dziecka. Ostatnia postawa to wymagania. Nadmierne wymagania wyrażają się na przykład w żądaniach rodziców, aby dziecko we wszystkim było najlepsze, spodziewają się, że dziecko spełni ich oczekiwania i ambicje. Dzieci takie, obciążone są nadmiernie, dodatkowymi zajęciami pozalekcyjnymi, obowiązkami domowymi itd. Zupełny brak wymagań charakteryzuje się brakiem stawianych zadań i poleceń. Jest to często naiwna postawa, że nie można dziecko przemęczać obowiązkami – „ono ma się tylko uczyć” Każde zachowanie jest chwalone a potknięcia i złe zachowanie usprawiedliwiane – winni są wszyscy tylko nie dziecko. Zaś wymagania właściwe to te, które liczą się z możliwościami i dyspozycjami dziecka stosownie do wieku i rozwoju psychofizycznego.

3. Rodzina prawidłowa

W kontekście omawianej problematyki rodzinnej nasuwają się refleksje dotyczące funkcjonowania rodziny prawidłowej. Na podstawie obserwacji i dostępnej literatury można przyjąć, że rodzinę taką, charakteryzuje rozbudowany i zróżnicowany układ relacji pomiędzy jej członkami, wzajemnymi, pozytywnymi związkami emocjonalnymi i równością w zakresie praw i obowiązków. W rodzinie zwartej, złączonej więzami emocjonalnymi i wspólnotą celów, funkcjonowanie charakteryzuje się realizowaniem podstawowych zadań w partnerskim współdziałaniu, życzliwością, empatią i zrozumieniem.

Według Praszki¹², normalny (zdrowy) system rodzinny to taki, w którym: 1) istnieją jasne i zdecydowane granice między nim a otoczeniem, 2) subsystemy (szczególnie subsystemy rodziców) są jednoznacznie wyodrębnione, 3) struktura (normy, role, hierarchia) jest otwarta i czytelna, 4) możliwa jest otwarta wymiana ze środowiskiem, której konsekwencją jest elastyczna zdolność przystosowania się do zmian zewnętrznych lub wewnętrznych oraz zdolność do pokonywania kryzysów, 5) „wiedza” o rodzinie jest jawna, otwarta na nowe informacje, konstruowana wspólnie przez wszystkich członków rodziny, 6) istnieje charakterystyczna dla danej rodziny harmonijna równowaga.

Za Szewczykiem¹³, można przyjąć, że „silna rodzina – to nie oznacza, że jest to rodzina nie mająca żadnych trudności i problemów, ale że jest to rodzina, której członkowie potrafią cieszyć się sobą, uszczęśliwiać siebie, a napotykanne trudności udają im się rozwiązywać” Rodzina taka charakteryzuje się następującymi cechami: 1) Oddanie się sobie jako tworzenie wspólnoty MY, mającej świadomość jedności w poglądach, uznawanych wartościach, uczuciach i postawach. Członek takiej wspólnoty posiada gotowość i zdolność bycia dla drugiego – bycia darem, poświęcenia dla bliskich. 2) Zdolność wzajemnego wyrażania swoich uczuć wobec bliskich jako sposób naturalnego i spontanicznego wyrażania swoich uczuć, jak również ich odbierania od innych. Dzieje się tak wtedy, kiedy bez obciążenia lękiem i niepokojem, ale z szacunkiem dla drugiej osoby posiadamy zdolność wyrażenia tego, co czujemy, zwłaszcza przykrych uczuć. 3) Dobra i wzajemna komunikacja, czyli porozumiewanie się jako zdolność przekazu informacji w sposób jasny i przejrzysty – budzący zaufanie i poczucie bezpieczeństwa. Swoistym sprawdzianem dobrej komunikacji jest zbieżność pomiędzy komunikacją werbalną i niewerbalną tj. pomiędzy słowem a językiem ciała. 4) Spędzanie czasu wolnego razem jako kultywowanie wartości i tradycji rodzinnych, poprzez które tworzona jest więź i okazja do rozstrzygnięcia sytuacji trudnych. Takie spędzanie wolnego czasu jest, też sposobem na wzmacnianie i utrwalanie istniejących związków interperso-

¹² R. P r a s z k i e r, *Zmieniać nie zmieniając*, dz. cyt., s. 45-46.

¹³ W. S z e w c z y k, *Rozumieć siebie i innych*, dz. cyt., s. 240.

nalnych. 5) Zdolność wykorzystania trudności, a nawet konfliktów dla swojego rozwoju. Posiadanie wspólnego celu łączy nawet wrogów, tym bardziej członkowie rodzin posiadających wyznaczony kierunek drogi są zdolni do rozwiązywania problemów w imię tego celu. W trudnościach mocne rodziny potrafią wyprowadzić z wszystkiego dobro dla siebie i dla innych. 6) Duchowe oparcie i uczestnictwo w realizowaniu wartości takich jak dobro, miłość, życie, wychowanie. Te ugruntowane wartości stają się w późniejszym życiu członków rodziny zabezpieczeniem przed poważniejszymi kryzysami i załamaniem w sytuacjach trudnych. Możliwość powrotu do wartości rodzinnych jest często dla dorosłej osoby swoistym kołem ratunkowym i gwarancją sukcesu.

Rodzina, zatem może posiadać cechy sprzyjające prawidłowemu rozwojowi wszystkich jej członków, jak i swoiste braki określane często dysfunkcjami rodziny. Prawidłowa postawa wobec członków rodziny sprzyja kształtowaniu pozytywnych relacji wewnątrzrodzinnych, jak również z otoczeniem w ogóle. Takie osoby charakteryzują się najczęściej aktywnością, nastawieniem na rozwiązywanie problemów a nie wycofywanie się z nich, łatwością w nawiązywaniu kontaktów z otoczeniem, umiejętnością współdziałania, wiarą we własne siły, umiejętnością w pokonywanie trudności.¹⁴

4. Rodzina dysfunkcyjna

Rodzina, odgrywa istotną rolę w kształtowaniu się przeżyć i doświadczeń człowieka od chwili poczęcia, aż po późne lata życia. W przypadku relacji nieprawidłowych, mamy do czynienia z tzw. rodziną dysfunkcyjną. Według *Słownika wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* dysfunkcyjna oznacza „nie przystosowany, nie dostosowany do potrzeb, celów zwłaszcza ludzkich, społecznych”¹⁵ Według *Słownika psychologii* dysfunkcja to „każde zaburzenie normalnego funkcjonowania”¹⁶ Zatem należy przyjąć, że gdy rodzina z jakiegoś powodu nie wypełnia całkowicie lub należycie którejś z funkcji, jest ona ograniczona w swoim prawidłowym działaniu, a zatem jest dysfunkcyjną. Rodzinę, która przejawia problem w kilku obszarach, stwarzając przy tym szczególne zagrożenie dla jej członków, można określić mianem rodziny wieloproblemowej.

Częstą przyczyną dysfunkcji rodziny jest problem alkoholowy któregoś z jej członków. Szkody powstałe w wyniku takiego problemu mają rozległy charakter i obejmuje zaburzenia bio-psychiczno-społeczno-duchowe: są to zaburzenia zdrowia somatycznego, zaburzenia wzajemnych relacji, stresy, ubóstwo, zaburzenia motywacji. Życie członków takiej rodziny skoncentro-

¹⁴ H. K r z y s t e c z k o, *Pomoc w dojrzewaniu do miłości, małżeństwa i rodziny. Studium teologiczno-pastoralne*, Katowice 2000, s. 20-43.

¹⁵ W. K o p a l i ń s k i, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1989, s.132.

¹⁶ A.S. R e b e r, *Słownik psychologiczny*, Warszawa 2002, s.165.

wane jest i co ważniejsze podporządkowane zachowaniom osoby uzależnionej.¹⁷ Rodziny alkoholowe są mniej spójne, słabiej zorganizowane, częściej stosują przemoc wobec dzieci (kary fizyczne), są dysfunkcyjne pod względem ekonomicznym, socjalizacyjnym, psychohygienicznym i opiekuńczym.¹⁸

Szereg badań nad zaburzeniami psychosomatycznymi u dzieci i młodzieży typu bóle głowy, bezsenność, osłabienie itp, pozwoliły wyodrębnić kolejny typ dysfunkcyjności rodziny. Rodziny takie cechuje nadopiekuńczość, niska tolerancja konfliktów, stosowanie nieadekwatnych technik ich rozwiązywania, trudność swobodnego przechodzenia na kolejne fazy życia rodzinnego, uwikłanie dziecka w konflikt rodzinny. W literaturze przedmiotu wyróżnione zostały dwie wersje rodziny psychosomatycznej: Typ A charakteryzujący się nadmierną bliskością, słabą hierarchią międzypokoleniową, wysoką reaktywnością i wikłaniem dziecka w międzypokoleniowe koalicje, dysfunkcją relacji rodzicielskich; i typ B charakteryzujący się silną hierarchią międzypokoleniową, wikłaniem dziecka w konflikt rodziców.¹⁹

Kolejny typ dysfunkcyjności rodziny, związany jest z przestępczością któregoś z członków rodziny.²⁰ Konsekwencją tego są najczęściej dysfunkcje natury ekonomicznej i socjalizacyjnej, które z kolei utrwalają poczucie niestabilności i nieprzewidywalności w rodzinie. Dzieci widzą możliwość zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych nie drogą aktywności zawodowej rodzica, lecz na podstawie jego działalności przestępczej.

Przemoc rodziny wobec dziecka jest kolejnym przykładem niewypełnienia funkcji wychowawczych. Najczęściej za przemoc wobec dziecka uznaje się każde zamierzone i niezamierzone działanie osoby dorosłej, społeczeństwa lub państwa, które ujemnie wpływa na zdrowie, rozwój fizyczny lub psychiczny dziecka. Przemoc wobec dziecka w rodzinie może przybierać różne formy. Główne typy to: przemoc fizyczna (każde nieprzypadkowe użycie siły fizycznej wobec dziecka, to zachowanie, które wywołuje u dziecka znaczny ból fizyczny, bez względu na to, czy zostają ślady czy nie), przemoc psychiczną zwaną też emocjonalną (wszelkie zachowanie dorosłych wobec dziecka bądź powstrzymywanie się od określonych zachowań, które prowadzą do zniszczenia u niego pozytywnego, konstruktywnego obrazu własnej osoby), wykorzystywanie seksualne (ma miejsce wtedy, gdy jakakolwiek dojrzała osoba wciąga dziecko w jakąkolwiek aktywność mają-

¹⁷ B. R o b i n s o n, *Pomoc psychologiczna dla dzieci alkoholików*, Warszawa 1998, s. 28-29.

¹⁸ J. M a k o w s k a, *Wspólnota bez wspólnoty*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, nr 2 (1997) s. 7-9.

¹⁹ K. D a r ż y n k i e w i c z, D. G r u s z c z y ń s k a, *Rodzina dziecka z zaburzeniem psychosomatycznym w terapii – podobna do innych czy różna?*, w: *Zaburzenia psychosomatyczne i dzieci i młodzieży – teoria i praktyka*, L. S z e w c z y k, M. S k o w r o ń s k a (red.) Warszawa 2003, s. 137-143. Por. L. S z e w c z y k, *Wskazówki dotyczące współpracy lekarza pediatry i psychologa*, w: *Problemy współczesnej psychologii*, C z. W a l e s a, A. B i e l a (red.) Lublin 1992, s. 873-877.

²⁰ K. S a w i c k a, *Sytuacja dzieci ze środowiska biedy*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze nr 3 (1997), s. 7-11.

cą na celu seksualne pobudzenie), zaniedbywania (zaniedbywanie polega na niezaspokojeniu podstawowych potrzeb egzystencjalnych i rozwojowych dziecka. Przejawia się w niedostarczeniu odpowiedniej ilości pożywienia, w braku dbałości o higienę dziecka, nie zapewnieniu odpowiedniego ubioru, w braku dbałości o zdrowie dziecka, w braku zaspokajania jego potrzeb edukacyjnych).²¹ Matki z rodzin patologicznych najczęściej stosują przemoc psychiczną, w sytuacjach konfliktowych obrzucają dzieci wyzwiskami i obelgami lub stosują groźby. Dzieci są straszone wyrzuceniem z domu, „pozostawieniem na ulicy”, głodzeniem. Ojcowie zaś częściej skłaniają się ku karom fizycznym.²² Przemoc wobec dziecka skutkuje określonymi zaburzeniami w zachowaniu.

Dysfunkcja rodziny, może być spowodowana brakiem któregoś z członków rodziny. Relacje uczuciowe i emocjonalne, zachodzące pomiędzy członkami, ich brak lub nieprawidłowa dynamika określa swoistą jakość rodziny – jej pozytywny klimat lub obszar patologii. Jednym z braków to niekompletność struktury rodziny, przejawiająca się: 1) jako rodzina niepełna, w której jeden z rodziców sprawuje opiekę wychowawczą, 2) jako rodzina rozbita, opuszczona przez ojca lub matkę np. przez rozwód, 3) jako zdekompletowana np. na wskutek śmierci matki lub ojca, 4) jako zrekonstruowana, powstała z połączenia się małżonków rozwiedzionych z nowymi partnerami.²³ Dysfunkcje rodzinne ze względu na tzw. brak dotyczą także deficytów w zaspokajaniu potrzeb psychologicznych. Dzieci, których rodzice są zapracowani, w związku, z czym nie są w stanie opiekować się nimi, bądź muszą wyjechać w poszukiwaniu pracy, przejawiają najczęściej zaburzenia typu brak poczucia bezpieczeństwa i izolację społeczną. Przekładają się one na konkretne trudności w życiu osobistym i społecznym w późniejszych latach.

Trudności bytowe rodziny mogą wywoływać kolejne, niekorzystne zjawiska w procesie rozwojowym dzieci. Niski poziom dochodów, oznaczać może realną groźbę, niezaspokojenia podstawowych potrzeb biologicznych i psychicznych członków rodziny. Rodzina biedna napotykać będzie na charakterystyczne problemy: zdrowotne (niedożywienie członków rodziny, brak wypoczynku, możliwości wyjazdów i związanej z nimi zmiany otoczenia, brak odzieży zwłaszcza cieplej, ograniczony dostęp do środków higieny, trudne warunki mieszkaniowe, niekiedy brak miejsca do spania); psychohygieniczne (niższa odporność psychiczna członków rodziny na różne wydarzenia i zwiększają ryzyko wystąpienia zachowań nie przystosowawczych); społeczne (niekorzystna sytuacja dla jego rozwoju osobistego i społecznego).²⁴

²¹ I. P o s p i s z y l, *Przemoc wobec dziecka*, Warszawa 1989, s. 40-45.

²² M. K o w a l c z y k – J a n i c k a, *Przemoc wobec dziecka w rodzinie*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, nr 10 (1996) s. 19.

²³ T. K u k o ł o w i c z, *Wewnątrzrodzinne sytuacje zaburzające rozwój i wychowanie poczucia bezpieczeństwa dziecka*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, nr 7 (1998) s.11-14.

²⁴ K. S a w i c k a, *Sytuacja dzieci ze środowiska biedy*, dz. cyt., s. 7-9.

5. Niektóre powody powstawania u dzieci i młodzieży zachowań agresywnych, lękowych i depresyjnych

Wyniki wielu badań psychologicznych potwierdzają związek pomiędzy tzw. czynnikami rodzinnymi a występowaniem u dzieci i młodzieży trzech głównych zaburzeń emocjonalnych takich jak: lęk, depresja i agresja. Bomba²⁵ podaje, że występowanie pokaźnej części zaburzeń psychicznych dzieciństwa i dorastania, szczególnie zaburzeń emocjonalnych i zachowania, związane jest z niewydolnością systemu rodzinnego dziecka. Należy, zatem przyjąć, że rodzina odgrywa zasadniczą rolę w pojawieniu się problemów w rozwoju psychofizycznym nastolatków.²⁶

5.1. Społeczne mechanizmy powstawania zachowań agresywnych, lękowych i depresyjnych

Z pośród wielu teorii próbujących wyjaśnić zjawisko zachowań agresywnych, dwie dokonują wnikliwszej analizy. Pierwsze z wyjaśnień, podsuwa nam psychospołeczna teoria odwołująca się do zjawiska przeżywania frustracji przez osobę, w wyniku, której pojawia się reakcja agresywna a w przypadku powtarzania się sytuacji frustracyjnych może nastąpić wyuczenie się stałych zachowań agresywnych.²⁷ Niezaspokojenie potrzeb psychologicznych człowieka w jakimkolwiek stopniu powoduje stan swoistego napięcia psychofizycznego domagającego się rozładowania w formie agresji. Siła tego rozładowania, czyli agresji jest proporcjonalna do stopnia frustracji potrzeby psychologicznej tj. potrzeby kontaktu uczuciowego, zależności, akceptacji, samostanowienia itd. Silna i długotrwała frustracja (rozłożona w czasie) może powodować wystąpienie patologicznych form agresji lub autoagresji. Druga teoria wyjaśniająca zjawisko agresji odwołuje się do bardziej złożonego mechanizmu wyuczonej dyspozycji. Opiera się ono na wzmocnieniach pozytywnych i negatywnych, bądź na mechanizmach obserwacji, naśladownictwa czy modelowania lub na bezpośrednim doświadczeniu, albo najbardziej efektywnym połączeniu wyżej wymienionych sposobów kształtowania zachowań agresywnych. Jak wiadomo stosowanie wzmocnień pozytywnych, czyli nagród powoduje utrwalanie pozytywnych zachowań. Wzmocnienia negatywne – potocznie kary, spełniają negatywną rolę w wychowaniu, szczególnie, gdy są one głównym lub jedynym środkiem wychowawczym. W takim przypadku kary wyzwalają upór i zacięcie, uporczywe dążenie do odwetu. Negatywne wzmocnienie może spełniać swoją funkcje

²⁵ J. B o m b a, *Miejsce psychoterapii indywidualnej w leczeniu dzieci i młodzieży z zaburzeniami psychicznymi*, w: *Zaburzenia psychiczne dzieci i młodzieży. Wybrane zagadnienia*, I. N a m y s ł o w s k a (red.), Kraków 2000, s. 5-11.

²⁶ M. O r w i d, *Czynniki psychospołeczne w psychiatrii dzieci i młodzieży*, w: *Psychiatria dzieci i młodzieży*, I. N a m y s ł o w s k a (red.), Warszawa 2004, s. 41-53.

²⁷ E. A r o n s o n i i n., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1994, s. 494-535.

wychowawczą wtedy, kiedy pojawia się jako „naturalna konsekwencja” nie wypełnienia, przyjętych na siebie (uświadomionych) powinności. W takim przypadku w samym zainteresowanym zlokalizowane jest źródło przykrych doświadczeń.

Teoria społecznego uczenia się, akcentuje rolę procesu modelowania (przejmowanie zachowań stanowiących symboliczne równoważniki zachowań modelu z równoczesnym zachowaniem odrębności własnej osoby) i naśladownictwa (upodobnianie się jednostki do wybranego modelu i akceptowanie tego wpływu). W takim ujęciu oglądanie przemocy w telewizji czy kreowanie jej podczas gier komputerowych stanowi jedną z zasadniczych podstaw uczenia się agresywnych skryptów (struktury pamięciowe zachowań społecznych), zwiększania prawdopodobieństwa przypominania sobie skryptów już wyuczonych. Przeważająca jest opinia badaczy, co do tego, że oglądanie filmów zawierających sceny przemocy wzmacnia agresywność oglądających. Częste spotykanie się z prezentacją agresywnych zachowań w rodzinie, szkole, w środowisku rówieśniczym, w filmie, książce, z wielokrotnia efekt naśladowania lub modelowania agresji. Według tych koncepcji dzieci i młodzież najsukuteczniej i najszybciej uczą się zachowań agresywnych poprzez naśladownictwo i modelowanie.²⁸

Wielu badaczy, podobnie jak w przypadku zachowań agresywnych, podejmowało próbę wyjaśnienia występowania nieprawidłowych zachowań lękowych. Jedną z ważniejszych koncepcji wyjaśniających opracował Spielberg. Podkreślany jest w niej wyuczony charakter lęku. Formowanie się, zatem osobowości lękowej związane jest z procesem uczenia się w relacjach rodzicielskich w okresie wczesnego dzieciństwa, szczególnie w sytuacjach karania.²⁹ Harry Sullivan³⁰ w swojej interpersonalnej teorii psychiatrii ujmuje lęk jako wytwór stosunków interpersonalnych. Autor ten zwrócił uwagę na znaczenie okresów rozwojowych w tworzeniu się ochronnego Ja, w tym, okresu wczesnego i późnego dorastania. W tej fazie dochodzi do istotnej transformacji osobowościowej ściśle związanej z kryzysem wchodzenia w dorosłość. Kryzys ten dotyczy kształtowania postaw w zakresie zależności – autonomii; kształtowania jakości relacji rówieśniczych, zdolności nawiązywania kontaktów emocjonalnych i uczuciowych z osobami płci przeciwnej.

W przypadku zaburzeń depresyjnych u nastolatków, bardzo często przyczyn należy doszukiwać się, obok czynników biologicznych, także w czynnikach związanych z uczeniem się. Wyniki wielu badań sugerują powiązania pomiędzy depresją rodziców a zachowaniem i nastrojami ich dzieci. Na przykład u dzieci rodziców z zaburzeniami depresyjnymi częściej występowały zaburzenia zachowania, wymagające psychoterapii. Dzieci

²⁸ Por. J.M. Wołańska, *Agresywność młodzieży, problem indywidualny i społeczny*, Lublin 2000, s. 13-34.

²⁹ K. Wrześniowski, T. Sosnowski, *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku /ISCL/*. Polska adaptacja STAI, Warszawa 1996, s. 3-4

³⁰ P.K. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2003, s. 81-83.

te wykazywały także wyższy wskaźnik zaburzeń depresyjnych niż ich rówieśnicy z rodzin prawidłowych. Istotnym czynnikiem depresji dziecięcej jest proces społecznego uczenia się w bezpośredniej relacji rodzicielskiej z matką i klimatem rodzinnym wytwarzanym przez samych rodziców. Matki z depresją, mniej czule dostrajały się do niemowlęcia niż matki nie cierpiące z powodu depresji. Obniżona ekspresja twarzy lub jej brak u matki wywołują podobne reakcje u ich dzieci.³¹ Podłożem częstego występowania zaburzeń depresyjnych u dzieci i nastolatków są nieprawidłowości życia rodzinnego, które powodują niezaspokajanie podstawowych potrzeb psychologicznych dzieci.³²

5.2. *Inne rodzinne uwarunkowania zaburzeń rozwoju psychologicznego dzieci i młodzieży*

Wyniki badań dotyczące związku pomiędzy agresją a stylem oddziaływań wychowawczych w rodzinie wskazują, że kształtowaniu agresji fizycznej u chłopców sprzyja styl oddziaływań wychowawczych charakteryzujący się brakiem akceptacji, wrogością rodziców wobec dzieci, silną jak również słabą kontrolą zachowań dziecka.³³ Charakterystyczne dla tych rodzin są napięcia, konflikty, oschłość, brak wzajemnego zainteresowania i zrozumienia. Rodzice nie posiadają sprecyzowanych nakazów i oczekiwań względem dziecka a jednocześnie silnie kontrolują jego poczynania i bez powodu stosują częste i surowe, a nawet brutalne kary. Szukają pretekstu do wyładowania na dziecku swojej agresji.

W przypadku dzieci z rodzin z problemem alkoholowym, generowanie nieprawidłowych zachowań ma obronny charakter. Broniąc się przed traumatycznymi, psychofizycznymi doświadczeniami, podejmują swoistą psychologiczną grę ról. Pozwala im to zachować, choćby patologiczne, poczucie bezpieczeństwa, stabilizacji i miłości rodzicielskiej. Problemy dzieci z rodzin alkoholowych często ujawniają się w nieprawidłowościach przeżywania braku poczucia bezpieczeństwa, uczucia złości, lęku, strachu, poczucia winy, smutku i depresji. Utrwalane zostają postawy poczucia niepewność, zawstydzenia i izolacji w gronie swoich rówieśników. Niestalość i nieprzewidywalność postępowania rodziców powoduje, że dzieci często mają wrażenie jakby stapały po cienkiej linie i desperacko próbują odgadnąć i spełnić życzenia rodziców.³⁴ Dzieci z rodzin z problemem alkoholowym ujawniają również zaburzenia o charakterze psychosomatycznym. Są nimi

³¹ C.R. Carson, J.N. Butcher, S. Mineka, *Psychologia zaburzeń*, t. 1-2, Gdańsk 2003, s. 820-821.

³² J. Bomba, *Depresja młodzieńcza*, w: *Psychiatria dzieci i młodzieży*, dz. cyt., s. 266-275.

³³ D. Borecka - Biernat, *Rodzinne predykatory agresji fizycznej młodzieży w sytuacjach społecznie trudnych*, w: *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, B. Urbana (red.), Kraków 2001, s. 103-113.

³⁴ B. Robinson, *Pomoc psychologiczna dla dzieci alkoholików*, dz. cyt. s. 58-66.

min. bóle głowy, bezsenność, osłabienia, podwyższone napięcie nerwowe, obgryzanie paznokci, nadmierne jedzenie.³⁵

Dzieci wychowywane w atmosferze przemocy najczęściej ujawniają braki socjalizacyjne, zaburzenia z poczuciem własnej tożsamości, nadmierne poczucie odpowiedzialności, nieumiejętność dokonania wyboru, podejmowania decyzji, nadmierną kontrolę emocji, nieumiejętność oddzielenia sfery emocjonalnej od behawioralnej. Znęcanie się nad dzieckiem powoduje zaburzenia rozwoju mowy, motoryki, procesów poznawczych, zaburzenia zdolności uczenia się, depresje, kompleks niższości, nadpobudliwość, zachowanie kompulsywne, tiki, fobie, wzrost agresywności, nieumiejętność wchodzenia w relacje interpersonalne, krnąbrność, brak poczucia humoru, wrogość do otoczenia przy jednoczesnym silnym przywiązaniu do opiekunów.³⁶ Dziecko takie jest przeświadczone o braku rodzicielskiej miłości, samo nie potrafi darzyć miłością innych ludzi. Zablockowana zostaje u niego potrzeba sensu życia. W świadomości bitego dziecka dominuje lęk. Strach przed biciem rodzi nienawiść, uczucie wstydu, że jest traktowane gorzej niż inni. Niektóre dzieci stają się wtedy agresywne, cyniczne inne lekceważą niebezpieczeństwo, imponuje im nie przestrzeganie przepisów i norm moralnych. W taki sposób próbują podbudować swoją wartość.³⁷

Jednym z ważnych czynników, często nie dostatecznie podkreślanym, powstawania zaburzeń zachowania jest brak czasu dla dziecka. Często nieobecnym rodzicem, jest ojciec. Wyniki badań psychologicznych z lat dziewięćdziesiątych³⁸ dotyczące roli ojca w rodzinie wskazują, że braki z jego strony w przekazywaniu postaw czułości i bliskości wiążą się z trudnościami u dzieci w budowaniu pozytywnego obrazu siebie, własnej tożsamości, poszukiwania autorytetu i autoidentyfikacji. Nieobecność rodziców, wzmacnia postawę niepewności, stany niepokoju i lęku w przyszłych dorosłych relacjach. Zaniedbania emocjonalne ze strony rodziców względem dzieci mogą doprowadzać do bardziej złożonych nieprawidłowości rozwojowych. Na przykład z najnowszych doniesień wynika, że niemowlętom zaniedbywanym emocjonalnie grożą zmiany w gospodarce hormonalnej mózgu, mogące prowadzić do późniejszych problemów w relacjach interpersonalnych i radzenia sobie ze stresem tak w okresie dorastania jak i dorosłości. Długotrwały zaś stres może utrwalac postawy trudności radzenia sobie w sytuacjach trudnych jak również może powodować trwałe zaburzenia osobowości³⁹ Dzieci z rodzin mających trudności w zakresie sprawowania funkcji wychowawczych i jednocześnie ubogich przeżywają stesy wywołane nie-

³⁵ I. N a m y s ł o w s k a, *System rodzinny a zaburzenia psychosomatyczne*, w: *Zaburzenia psychosomatyczne u dzieci i młodzieży. Teoria i praktyka*, L. S z e w c z y k, M. S k o r o ņ s k a (red.), Warszawa 2003, s. 35-49.

³⁶ I. P o s p i s z y ł, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994, s. 12.

³⁷ I. J u n d z i ł ł, *Dziecko – ofiara przemocy*, Warszawa 1993, s. 23-24.

³⁸ M. N o w o s i e l s k i, *Kryzys ojcostwa*, *Studia nad Rodziną*, nr 2 (1999), s. 101-104.

³⁹ Instytut Psychologii Zdrowia 2005,

dożywieniem, hałasem, niewyspaniem związanym z awanturami w domu rodzinnym. U tych dzieci występują lęki nocne, poczucie krzywdy, brak poczucia bezpieczeństwa, stany depresyjne, zaburzenia zachowania – niedostosowanie społeczne, napięcie, trudności w adaptacji, problemy emocjonalne. Z takim bagażem doświadczeń i przeżyć, dzieci i młodzież ujawnia zachowania problemowe – społecznie nieakceptowane, które niejednokrotnie są sposobem na radzenie sobie z tą trudną i chroniczną sytuacją stresową.⁴⁰

ZAKOŃCZENIE

Powyższe refleksje oparte na wynikach badań, wyraźnie ukazują jak duże znaczenie w prawidłowym i nieprawidłowym rozwoju dzieci i młodzieży ma rodzina, a w szczególności bezpośredni, emocjonalny kontakt jej członków, już od najwcześniejszych lat. Proces modelowania własnych zachowań opiera się na postawach osób znaczących w rodzinie, którymi w pierwszej kolejności są rodzice a następnie rodzeństwo i dalsi krewni. Stopień wpływu tych osób na zachowania dzieci jest zróżnicowany w zależności od płci i okresu rozwojowego. Na przykład kimś „innym” dla chłopca jest ojciec w wieku niemowlęcym a kimś „innym” w okresie dorastania. Dynamicznie zmieniające się potrzeby dziecka i pozostałych członków rodziny sprawiają, że rodzina staje się grupą o niespotykanym bogactwie ról społecznych, jakie przychodzi im pełnić. Mogą być one uporządkowane i z synchronizowane w kontekście klarownych celów osobistych, rodzinnych i społecznych. Taka świadomość uzasadnia i dopomoga w podejmowaniu, niełatwych przecież decyzji. Na przykład za cenę niższego statusu materialnego, poświęcić więcej czasu na głębsze zaangażowanie się w relacje emocjonalne, nie dla siebie a dla współmałżonka czy dziecka, co będzie miało swoje przełożenie w ich przyszłym życiu. Brak natomiast, dostatecznych więzi uczuciowych kierowanych do współmałżonka, może generować negatywne emocje, co z kolei stworzy niekorzystny, chroniczny klimat niestabilności „gniazda”, a w konsekwencji doprowadzi do utrwalania się nieprawidłowych cech osobowości, warunkujących jakość naszego życia. Dziecko, jak próżniowa bańka wsysa to, co znajduje się w jej zasięgu, nie można, zatem czekać z organizacją środowiska zewnętrznego na później, trzeba się zdecydować, czym „wypełnić” to wnętrze osobowościowe dziecka. Nie można też eksperymentować w zakresie wprowadzania nowych strategii lub programów wychowawczych nie znajdujących rzetelnego potwierdzenia w praktyce pedagogicznej i wynikach badań. Koszty społeczne i osobowe takich eksperymentów rozkładają się bowiem na długie dziesięciolecia a na-

---

⁴⁰ Z.E. Kozłowska, R. Tokarz - Czart, A. Owczarek, *Wpływ patologii rodzinnej na wyniki terapii u dzieci z zaburzeniami psychicznymi*, w: *Zaburzenia psychiczne dzieci i młodzieży. Wybrane zagadnienia*, I. Namysłowska (red.), Kraków 2000, s.167-171.

wet wieki. Przykładem takich, nieodpowiedzialnych eksperymentów wychowawczych mogą być oddziaływania, opierające się na koncepcji tak zwanego „bezsresowego wychowania” Osoby tak wychowane często żywią złudne przekonanie, że w życiu nie doświadczą trudności i problemów wychodzących poza ich własne wyobrażenie. Rodzice i wychowawcy winni, zatem swoim zachowaniem przekazywać treści służące prawdziwemu rozwojowi. Powinni być najpierw świadomi tego, że dzieci nie są biernymi obserwatorami życia dorosłych, co raczej aktywnymi jego kreatorami. Chłoną rzeczywistość taką, jaka jest i przyjmują za swoją. Jeżeli nawet kiedyś zechcą to zmienić to wprawdzie będą musieli, jako dorośli pozbyć się tych niechcianych doświadczeń, co niejednokrotnie jest już nie możliwe. Taka wizja może przerażać lub dać poczucie bezradności wychowawczej, zwłaszcza w świetle świadomości własnych wad i niedoskonałości, które możemy imputować naszym dzieciom. Radą na to może być propozycja postaw rodzinnych⁴¹ opisanych w niniejszym artykule. Niezależnie, zatem, z jakiego miejsca startujemy ważne jest, aby w relacjach rodzicielskich dążyć do rozumnej bliskości, opieki, kierowania i stawiania wymagań. Oddziaływania te mają być adekwatne do wieku i potrzeb członków rodziny. Takie postawy, najpierw u małżonków a następnie u dzieci, rodzą poczucie bezpieczeństwa i miłości nie tyle na chwilę obecną, co na nadchodząca przyszłość.

THE IMPORTANCE OF FAMILY IN THE PROCESS OF EMOTIONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

S u m m a r y

What has been taken up in the present article is the problem of positive and negative effects of family factors on the process of children's and adolescents' emotional development. Family is the place where a person shapes and models the basic patterns of behaviour. The atmosphere of a family house and parents' interactions stipulate the appearance and preservation of both normal and abnormal behaviour. The complexity of family functions can be explained by the theory of system. When one family member changes his/her behaviour it results in the unbalanced family system. The whole knowledge available allows to determine the features of family (whether the relations within the family are correct or incorrect) as well as indicate some behavioural retardations such as aggression, anxiety, depression and the psychosomatic diseases caused by family factors. As far as the available findings are concerned, the family and particularly indirect emotional contact of its members since the earliest childhood have a great influence on children's and adolescents' development.

---

⁴¹ M. Braun - Gałkowska, *Postawy rodzicielskie*, dz. cyt.